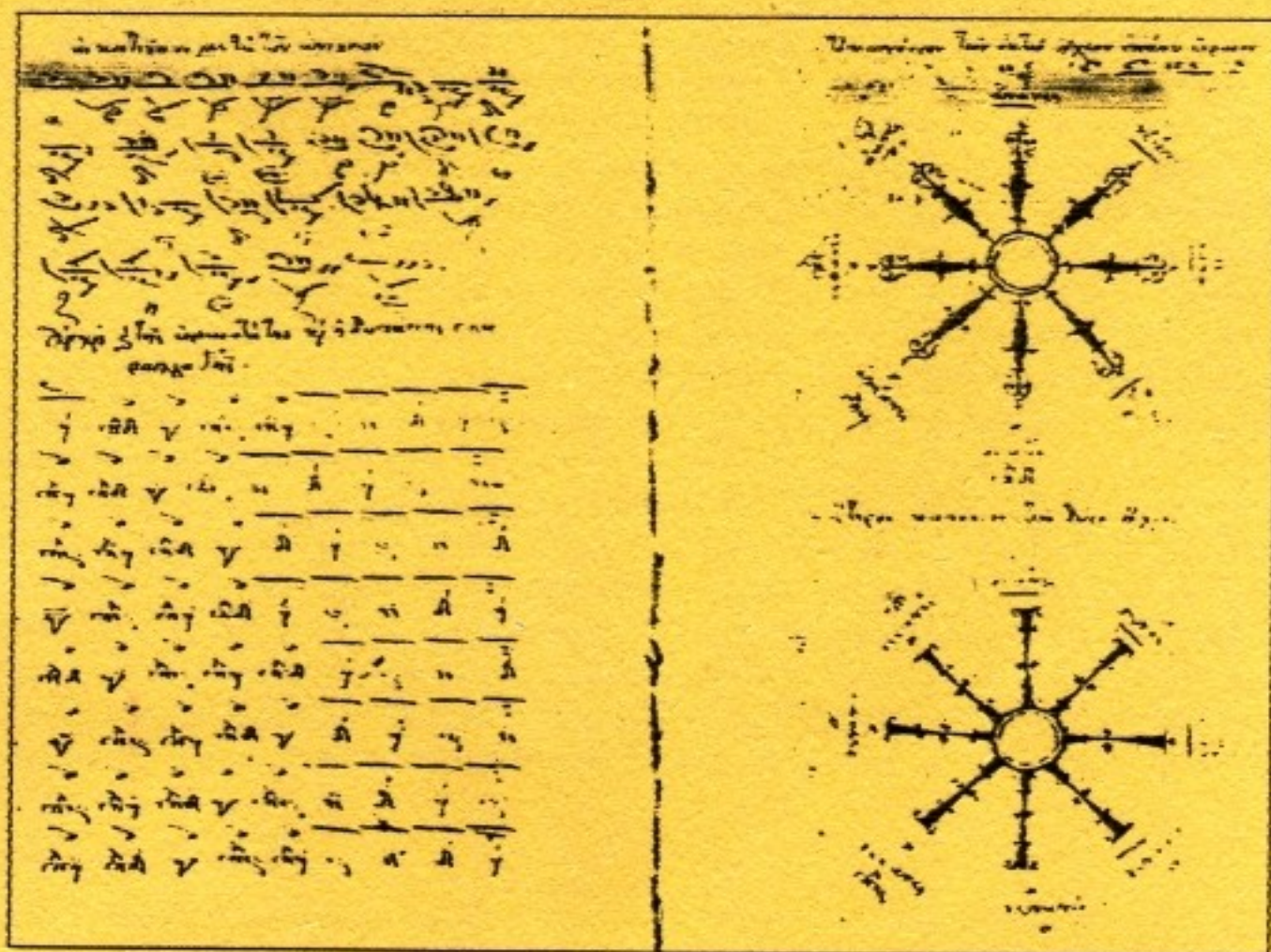


Δρ. Κωνσταντίνος Χαρίλ. Καραγκούνης

ΜΑΓΗΝΤΕΣ ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΙ ΤΗΣ ΨΑΛΤΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΣΤΟ ΆΓΙΟΝ ΟΡΟΣ



Ανάτυπο από τον 52^ο τόμο
του ΘΕΣΣΑΛΙΚΟΥ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟΥ

Λάρισα 2007, Σελ. 337 - 350.

ΜΑΓΝΗΤΕΣ ΕΚΠΡΟΣΩΠΟΙ ΤΗΣ ΨΑΛΤΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΣΤΟ ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ*

Η Μαγνησία έχει να καυχάται για τη στενή σχέση, την οποία ανέπτυξε κατά τους τρεις περασμένους αιώνες με τα δύο μεγάλα εκκλησιαστικά κέντρα της Ορθοδοξίας, το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως και το Άγιον Όρος. Οι δύο αυτοί πόλοι, αναπτύξεως και καλλιέργειας της ψαλτικής τέχνης, επηρέασαν και εμβολίασαν τη Μαγνησία με τον ορό του γνήσιου και αυθεντικού βυζαντινού εκκλησιαστικού μέλους, ενώ ταυτοχρόνως, οι ίδιοι τροφοδοτήθηκαν από την περιοχή μας με έμπυχο υλικό. Πολλά και σημαντικά πρόσωπα έπαιξαν πρωτεύοντα ρόλο στη διακονία της Ψαλτικής, ψάλλοντας, διδάσκοντας, μελοποιώντας, αντιγράφοντας μουσικούς κώδικες ή και χρηματοδοτώντας τη συγκρότηση μουσικών χειρογράφων. Για τη σχέση της Μαγνησίας με το Οικουμενικό Πατριαρχείο ελπίζουμε πως θα μας δοθεί κάποια άλλη ευκαιρία, στο μέλλον, για να παρουσιάσουμε τα πορίσματα της έρευνας. Στην παρούσα μελέτη, εν ολίγοις, θα αναφερθούμε στη σχέση της Μαγνησίας με το Άγιο Όρος.

Το «Περιβόλι της Παναγιάς» είναι πάντοτε γεμάτο από αγλαόκαρπα δένδρα και ευώδεις καρπούς. Δεν θα μπορούσε να στερείται, λοιπόν, των μυρίπνων χειλέων των ψαλτών του Υψίστου και της Θεοτόκου, ανάμεσα στους οποίους αναποφεύκτως συγκαταριθμούνται και πρόσωπα προερχόμενα από τη Μαγνησία -κυρίως από το Πήλιο και τις Βόρειες Σποράδες. Πρόκειται για γνήσιους φορείς και εκφραστές της εκκλησιαστικής μουσικής, δομεστίκους και ψάλτες των μονών, μελοποιούς και διδασκάλους της ψαλτικής τέχνης, κωδικογράφους αντιγραφείς πολύτιμων αντιβόλων των παλαιών διδασκάλων, ενώ πλούσια είναι και η συγκομιδή μαρτυριών για κτήτορες ή συνδρομητές μουσικών κωδίκων.

Ονόματα μαγνήτων μελουργών μαρτυρούνται πολλά στις χειρόγραφες μουσικές πηγές, όμως η σχέση τους με το Άγιον Όρος δεν είναι για όλους εξακριβωμένη. Μία απλή αναφορά θα είναι σήμερα το μνημόσυνο όσων η επιστημονική έρευνα δεν επιτρέπει, προς το παρόν, την ένταξή τους στη χορεία των αγιορειτών μουσικών. Πρόκειται για τους μελουργούς και κωδικογράφους Νικόλαο εκ Ζαγοράς¹ και ιερομόναχο Γαβριήλ εκ Αγίου Λαυρεντίου του Πηλίου,² οι οποίοι συγκαταριθμούνται στους εντόπιους εκπροσώπους της ψαλτικής τέχνης, όμως δεν είναι γνωστός ο τόπος

* Η παρούσα μελέτη υπήρξε το θέμα της εισήγησής μου στην Γ΄ Ημερίδα «Άγιον Όρος-Πήλιο-Μαγνησία, 15ος-20ός αι. Μία αμφίδρομη σχέση», Βόλος 3-5. 12. 2004, την οποία διοργάνωσε η Μητρόπολη της Δημητριάδας-Ιστορικό Αρχείο.

1. Είναι ο γραφέας του κώδικα της Μητροπόλεως Πάφου Κύπρου Θ 10, ένα Κρατηματάριον-Οικηματαρίον του Ιωάννη Κλαδά, σ. 548, διαστάσεων 23X17, ολοκληρωμένο το έτος 1773. Βλ. Μαν. Κ. Χατζηγιακουμής, *Μουσικά χειρόγραφα Τουρκοκρατίας, 1453-1832*, Αθήνα 1975, Α, 209.

2. Αναφέρεται από τον Μαν. Χατζηγιακουμή (*Μουσικά...*, σ. 98) ως μουσικός βιβλιογράφος.

δράσεως αυτών. Ακολούθως, θα αναφερθούμε στους βάσει αποδείξεων ή και ενδείξεων μάγνητες μουσικούς του Αγίου Όρους. Η αναφορά σε αυτούς θα γίνει κατά μονές και χρονικώς.

Α. ΨΑΛΤΕΣ-ΜΕΛΟΥΡΓΟΙ-ΚΩΔΙΚΟΓΡΑΦΟΙ ΣΤΟ ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ

1. Μονή Σίμωνος Πέτρας

Διονύσιος ιερομόναχος Σιμωνοπετρίτης εκ Μακρινίτζας (αυτόγραφα μεταξύ των ετών 1725-1755)

Κατά το α' μισό του ΙΗ' αιώνα η Μονή Σίμωνος Πέτρας φιλοξενεί έναν σημαντικότερο κωδικογράφο, του οποίου το αντιγραφικό έργο εξυπηρετεί ολόκληρο το Άγιον Όρος. Πρόκειται για τον ιερομόναχο Διονύσιο Σιμωνοπετρίτη «εκ Μακρινίτζας της Ζαγοράς», όπως υπογράφεται, που παραδίδει μουσικούς κώδικες από το 1725 έως το 1755, ενώ προφανώς ζει και μετά από το διάστημα αυτό. Μέχρι σήμερα έχουν επισημανθεί τα εξής μουσικά αυτόγραφα του Διονυσίου:

α) Βατοπεδίου 1439· μία *Ανθολογία της Παπαδικής* γραμμένη το έτος 1725, διαστάσεων 22X16,5 εκ., χωρίς αρίθμηση των φύλλων της.³

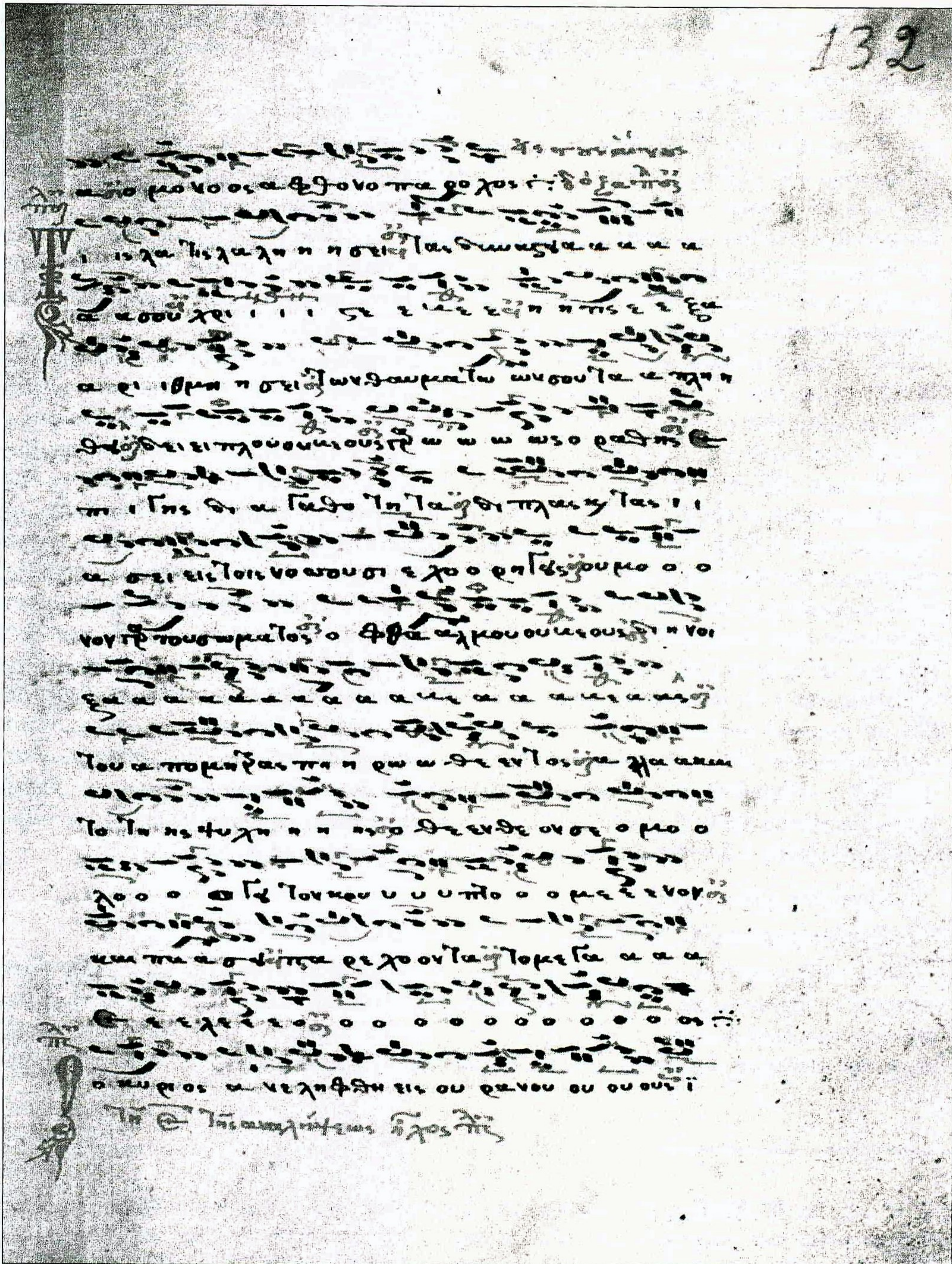
β) Χιλανδαρίου 87· αντίγραφο του *Ειρηολογίου*, του Μπαλασίου ιερέως και νομοφύλακος της ΜΧΕ κατά το β' μισό του ΙΖ' αιώνα. Στο χειρόγραφο, που φέρει χρονολογία 1725, έχει διαστάσεις 22,5X16 εκ. και αποτελείται από 223 φ., ο Διονύσιος υπογράφει ήδη ως ιερομόναχος.⁴ Αυτός και ο προηγούμενος κώδικας είναι τα παλαιότερα χρονολογημένα αυτόγραφα του Διονυσίου.

γ) Δοχειαρίου 334· ένα *Μαθηματάριον του Στιχηραρίου*, διαστάσεων 22X16 εκ., συγκείμενο εκ 306 φ., ολοκληρωμένο στις 26 Μαρτίου του έτους 1726. Ο κώδικας επιγράφεται: «*Μαθηματάριον σύν Θεῷ ἀγίῳ περιέχον τά Μαθήματα τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ, λίαν πλουσιώτατα. Ποιήματα διαφόρων διδασκάλων παλιῶν τε [καί νέων]*». Ο μουσικολόγος καθηγητής Γρ. Θ. Στάθης σημειώνει για το περιεχόμενο του χειρογράφου: «Το πλουσιώτατον τούτο Μαθηματάριον απαρτίζεται εκ συνθέσεων κυρίως των παλαιῶν ποιητῶν. Δηλούται, εις την περίπτωσιν των Αναγραμματισμῶν, το στιχηρόν το οποίον αναγραμματίζεται (...). Εκ των νεωτέρων περιέχονται συνθέσεις τινές μόνον του (μελουργού) Γερμανοῦ (επισκόπου) Νέων Πατρῶν».

Πολύ ενδιαφέρον και αποκαλυπτικός είναι ο κολοφώνας, τον οποίο υπογράφει ο Διονύσιος στο τέλος του χειρογράφου: «*Το παρόν Μαθηματάριον εἴληφε τέλος διά χειρός ἐμοῦ τοῦ εὐτελοῦς καί ἀμαθοῦς ἀμαρτωλοῦ τε ὑπέρ πάντας Διονυσίου ἱερομονάχου ἐκ τῆς Σίμωνος Πέτρας καί πατρὶς Ζαγουράν (!) ἐκ χωρίου (!) Μακρινίτζα ἐν ἔτει ἀπό μὲν τῆς κοσμοποιίας ζσλδ' (7234), ἀπό δέ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας αψκς' (1726), ὅσοι δέ τῶν φιλομαθῶν ἀνδρῶν ἐντυγχάνοντες τῷ μικρῷ πονήματι τούτῳ μέμνησθε κάμοῦ τοῦ εὐτελοῦς συγγραφέως καί ἀμαρτωλοῦ διά τόν Κύριον, ὅπως ἔξωμεν ἅμα παρά Θεοῦ τόν μισθόν καί ἀξιωθῆμεν τῆς δεξιᾶς μερίδος τοῦ ἀπροσωπολήπτου καί ἀδεκάστου*

3. Βλ. Μαν. Κ. Χατζηγιακουμής, *Μουσικά...*, σ. 202.

4. Βλ. Μαν. Κ. Χατζηγιακουμής, *Μουσικά...*, σ. 202.



Εικ. 1. ΜΟΝΗ ΜΕΓ. ΛΑΥΡΑΣ, κώδ. 1175/Ι 91, φ. 132. Στιχηράριον Τριωδίου και Πεντηκοσταρίου. (Γραφέας ο ιερομόναχος Διονύσιος Σιμωνοπετρίτης εκ Μακρινίτζας).

Θεοῦ ἡμῶν, Ἀμήν: -Ὡσπερ ξένοι χαίροντες ἰδεῖν πατρίδα / καί οἱ θαλαττεύοντες ἰδεῖν λιμένα, / οὔτω καί οἱ γράφοντες βιβλίου τέλος. / Ἐν μηνί Μαρτίου κς». Ο κώδικας εἶναι βιβλιογραφημένος ἀπό τον καθηγητή Γρ. Θ. Στάθη.⁵

δ) Ιβήρων 1148· μία ἀκόμη *Ανθολογία* μετὰ *Αναστασιματαρίου*, ολοκληρωμένη στις 4 Ἀπριλίου του 1732. Ο κολοφώνας του χειρογράφου στο φ. 302 εἶναι ο σχεδόν τυποποιημένος: «Εἴληφε τέλος τό παρόν βιβλιαρίδι/ον διά χειρός κάμοῦ τοῦ εὐτελοῦς καί / ἀμαθοῦς ὑπέρ πάντας Διονυσίου ἱερομονάχου καί πατρίς Ζαγουρά / ἐκ χωρίου Μακρινίτζα, ἐν ἔτει δέ / ἀψλβ- ἐν μηνί Ἀπριλίου δ', / ὅσοι δέ τῶν φιλομαθῶν ἀνδρῶν ἐν/τυγχάνοντες τῷ μικρῷ πονήματι τού/τω μέμνησθε κάμοῦ τοῦ εὐτελοῦς / συγγραφέως καί ἀμαρτωλοῦ διά τόν Κύριον. Ἀμήν. / Ὡσπερ ξένοι χαίροντες ἰδεῖν πατρίδα / καί οἱ θαλαττεύοντες ἰδεῖν λιμένα, / οὔτω καί οἱ γράφοντες βιβλίου τέλος».

ε) Μεγίστης Λαύρας K 174. Πρόκειται γιά ἕνα *Στιχηράριον* του *Ενιαυτοῦ*, διαστάσεως 21,8X15,5 εκ. καί φ. 327, με καταγεγραμμένη ἡμερομηνία ἀπό τον Διονύσιο το ἔτος 1741, ἐνῶ καί ἐδῶ ο γραφέας υπογράφει ὡς «*Διονύσιος ἱερομόναχος ἐκ Ζαγορᾶς*».

στ) Τέλος, Μεγίστης Λαύρας 1175/Ι 91. *Στιχηράριον* *Τριωδίου* καί *Πεντηκοσταρίου*, διαστάσεων 23X16,5 εκ. καί φ. 156, με χρονολογία 26 Ἰουνίου 1755. Πρόκειται γιά το υστερότερο αὐτόγραφο του Διονυσίου με πρότιτλο: «*Ἀρχή σὺν Θεῷ ἀγίῳ τοῦ Τριωδίου καί τοῦ Πεντηκοσταρίου, ἀρχομένου ἀπό τῆς (Κυ)ριακῆς τοῦ Τελώνου καί Φαρισαίου ἑσπέρας, στιχηρά ἀναστάσιμα τῆς ὀκτωῆχου καί τά παρόντα, ἦχος α'. Μή προσευξόμεθα φαρισαϊκῶς, ἀδελφοί...*» (φ. 1). Εδῶ το αὐτοβιογραφικό σημεῖωμα του Διονυσίου εἶναι πανομοιότυπο με το προαναφερόμενο του κώδικα των Ιβήρων 1148: «*Εἴληφε τέλος τό παρόν Τριώδιον ὁμοῦ μέ τό πεντηκοστά/ριον, διά χειρός κάμοῦ τοῦ εὐτελοῦς καί / ἀμαθοῦς ὑπέρ πάντας Διονυσίου ἱερομονάχου καί πατρίς Ζαγουράν (!) / ἐκ χωρίον (!) Μακρινίτζα, ἐν ἔτει δέ / ἀψνε' -ἐν μηνί Ἰουνίου κς', / ὅσοι δέ τῶν φιλομαθῶν ἀνδρῶν ἐν/τυγχάνοντες τῷ μικρῷ πονήματι τού/τω μέμνησθε κάμοῦ τοῦ εὐτελοῦς / συγγραφέως καί ἀμαρτωλοῦ διά τόν Κύριον. Ἀμήν*». Ἐλλεῖπει το «*Ὡσπερ ξένοι χαίροντες ἰδεῖν πατρίδα...*». Ο κώδικας εἶναι βιβλιογραφημένος ἀπό τον Μαν. Χατζηγιακουμή, ο οποίος παρέχει καί σχετικό φωτογραφικό δείγμα.⁶

2. Μονή Μεγίστης Λαύρας

Γαβριήλ ἱερομόναχος Λαυριώτης ἐκ Μακρινίτζας (β' μισό ΙΗ' αι.)

Κατά το β' μισό του ΙΗ' αἰῶνα ἀναφέρεται ὡς προηγούμενος τῆς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας ο ἱερομόναχος Γαβριήλ Λαυριώτης. Ο Γαβριήλ παραδίδει ἕνα αὐτόγραφο μουσικό χειρόγραφο, δυστυχῶς ἀχρόνιστο, τὴν υπ' αριθμόν 1267 *Παπαδική* (I 183 κατὰ τὴν ἀρίθμηση του Σωφρονίου Ευστρατιάδου), διαστάσεων 20X13 εκ. καί φ. 271.

5. Βλ. Γρ. Θ. Στάθης, *Τα χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς-Ἅγιον Ὄρος-Κατάλογος περιγραφικὸς των χειρογράφων κωδίκων Βυζαντινῆς Μουσικῆς των ἀποκειμένων ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις των ἱερῶν Μονῶν καί Σκητῶν του Ἁγίου Ὄρους*, Α (Ἀθήναι 1975) 390-392.

6. Βλ. Μαν. Κ. Χατζηγιακουμῆς, *Χειρόγραφα Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς (1453-1820). Συμβολή στην ἐρευνα του Νέου Ἑλληνισμοῦ*, ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 1980, 167-168.

Ο κώδικας περιέχει τα περί των σημαδίων της μουσικής τέχνης, δηλαδή την λεγόμενη Προθεωρία της Παπαδικής, τα μέλη των Ακολουθιών του Εσπερινού και του Όρθρου, τα της Θείας Λειτουργίας και εν τέλει Ειρμούς Καλοφωνικούς. Δεδομένου ότι στο χειρόγραφο ανθολογούνται μέλη του Πέτρου Πελοποννησίου, του Λαμπαδαρίου της ΜΧΕ, του Βασιλείου Στεφάνου Βυζαντίου⁷ και άλλων μελουργών του β' μισού του ΙΗ' αιώνα, ο κώδικας θα πρέπει να τοποθετηθεί στο δ' τέταρτο του ΙΗ' αιώνα.

Στην έμμετρη κωδικογραφική σημείωση, την αποτελούμενη από δέκα δεκαπεντασύλλαβους στίχους, ο Γαβριήλ αυτοαποκαλείται «*προηγούμενος Γαβριήλ τῆς παμμεγίστης Λαύρας, ἐκ Μακρινίτζης Ζαγοράς τῆς ἐκπεμπούσης αὔρας(...)*». Ολόκληρη η εξαίρετη αναγραφή έχει ως εξής:

*Μέλη τά παντευφρόσυνα τῆς θείας ὕμνωδίας,
ποθών ὁ φίλος Γαβριήλ ὁ μύστης μελωδίας,
τὴν βίβλον ταύτην ἔγραψε μετὰ φερεπονίας,
ὁμοῦ καί συνεκήσατο μετὰ φιλοτιμίας.*

*Λοιπόν οἱ ἐντυγχάνοντες συνάδελφοι καί φίλοι,
μνήσθητι, τούτου ἅπαντες ξένοι τε καί οἰκεῖοι,
προηγούμενου Γαβριήλ τῆς παμμεγίστου Λαύρας,
ἐκ Μακρινίτζης Ζαγοράς τῆς ἐκπεμπούσης αὔρας,
ἁσμάτων, λόγων τε τερπνάς ὠδᾶς λογογραφίας,
τάς ἐμπιπλώσας τῶν ψυχῶν αἰσθήσεις μελωδίας.*

Εἶναι πολύ πιθανόν, ο παρών Γαβριήλ να εἶναι ο γνωστός ιερομόναχος και μελουργός Γαβριήλ Λαυριώτης, ο οποίος μαρτυρεῖται ως μαθητῆς του ἄλλου περίφημου λαυριώτη μουσικού Σεραφεῖμ Μυτιληναίου, εκκλησιάρχῃ και μετέπειτα προηγούμενου της μονῆς.⁸ Στο αυτόγραφο Στιχηράριό του της Μεγίστης Λαύρας 1271/Ι 187 ο Σεραφεῖμ υπογράφει τον εξῆς κολοφώνα: «*Ἐγράφη τό παρόν Τριώδιον καί Πεντηκοστάριον διά χειρός ἐμοῦ Σεραφεῖμ, δι' αἰτήσεως Γαβριήλ ἱερομονάχου καί ἡμετέρου μαθητοῦ εἰς τούς αψξά (1761), Αὐγούστῳ μηνί*», φ. 159β. Βάσει αυτού του στοιχείου ο Γαβριήλ θα πρέπει να τοποθετηθεί χρονικῶς στο β' μισό του ΙΗ' αιώνα.

7. Επί παραδείγματι, στα φ. 85α-96β, 96β-106β, 106β-109β ανθολογούνται οι σειρές Χερουβικών του Πέτρου Πελοποννησίου, ενώ στα φ. 220α-228β έχουν καταγραφεί τα Χερουβικά του Βασιλείου Βυζαντίου.

8. Σε ένα από τα πολλά αυτόγραφα του, το Ιβήρων 1025 του έτους 1773, ο Σεραφεῖμ σημειώνει: «*Διά χειρός ἐμοῦ Σεραφεῖμ ἐκκλησιάρχου καί μουσικοῦ τῆς Μεγίστης Λαύρας, εἰς τούς αψογ' κατά μῆνα Μάρτιον (...)*» (φ. 227β). Εξάλλου, στο επίσης αυτόγραφο του Μεγίστης Λαύρας 1016/Θ 154, ολοκληρωμένο τον Μάιο του 1786, ο Σεραφεῖμ δηλώνει: «*Ἐτελειώθη ὁ παρών τέταρτος τόμος τῆς Παπαδικῆς, περιέχων τῶν κατ' ἦχον Κοινωνικῶν καί τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ μέχρι καί τῶν Προη/γιασμένων, παλιῶν καί νέων ποιητῶν, τούς μέχρι τά νῦν χρηματίσαντας χρησίμους διδασκάλους διά χειρός παρ' ἐμοῦ Σεραφεῖμ προηγούμενου τῆς Μεγάλῃς Λαύρας τοῦ ἐκ τῆς νήσου Μυτιλήνης καί οἱ μανθάνοντες καί οἱ ψάλλοντες εὐχεσθε ὑπέρ ἐμοῦ τοῦ ἀναξίου καί ἀμαθοῦς ταύτης τῆς μουσικῆς, τοῦ κοπιάσαντος καί συντάξαντος ταῦτα πάντα παλαιά τε καί νέα, ὅπως μ' ἐλεήση ὁ Κύριος τῷ τρισαθλίῳ καί τάλανι. Εἰς τούς χιλίους ἐπτακοσίους ὀγδοήκοντα ἕξ, κατά μῆνα Μάϊον, ἰνδικτιῶνος Τετάρτη*» (φ. 435α).

,, Μήνη τα πανώφρονα τῆς θείας οφειδίας·
 ,, ποθῶν ὁ ἄλγος γαβριήλ οὐκ ἔστιν μαζωδύς·
 ,, τὴν βίβλον ταύτην ἔγνωνε μετὰ φεαγονίας·
 ,, ὅμῃ ἰσῆιον ἔκτιστο μετὰ ἀρχοτίας·
 ,, λοιπὸν οἱ ἐντυγχάνοντες συναντῶσθε ἐν ἑσθότητι·
 ,, ἀφ' ἑσθότητος πάντες, ἴνωιτε ἐν ὁμοφροσύνῃ·
 ,, προσγὰρ ἡμεῖς τὰ βιβλία τῆς παρεμφυίας ἐλάτουμεν·
 ,, ἐν Μακαρινίτῃ· Σαφρῆς τῆς καπιματίας αἰών·
 ,, ἀσθμάτων, ἄσθματος τῆς πναις, ἰσθμῆς ἀσθματίας·
 ,, τὰς ἐφ' αὐτῆς ἰσθμῆς τῆς τυχῶν ἰσθμῆς, ἰσθμῆς·

Εικ. 2. ΜΟΝΗ ΜΕΓ. ΛΑΥΡΑΣ, κώδ. 1267/Ι 183.

Παπαδική το κωδικογραφικό σημείωμα του ιερομονάχου Γαβριήλ Λαυριώτη εκ Μακρινίτσας.

3. Μονή Κουτλουμουσίου

Ρηγίνος εκ κώμης Ζαγοράς, μαθητής του Πέτρου Πελοποννησίου, Λαμπαδαρίου της ΜΧΕ (μέσα ΙΗ΄ αι.-α΄ τέταρτο ΙΘ΄ αι.)

Ένας από τους γνωστούς μαθητές του Πέτρου Πελοποννησίου, λαμπαδαρίου της ΜΧΕ, είναι ο αξιόλογος μελουργός, εξηγητής, συντμητής και κωδικογράφος Ρηγίνος εκ κώμης Ζαγοράς⁹ του Πηλίου, ο οποίος έχει να επιδείξει ένα πολύπλευρο έργο, που όμως δεν γνώρισε την αναμενόμενη διάδοση. Για τον μελουργό αυτό συλλέγονται πληροφορίες από το μοναδικό αυτόγραφο του, τον σπουδαίο μουσικό κώδικα Κουτλουμουσίου 441, ολοκληρωμένο κατά την α΄ δεκαετία του ΙΘ΄ αιώνα.¹⁰ Ελλείπει άλλων μαρτυριών και βάσει της προελεύσεως του εν λόγω χειρογράφου (με κάθε επιφύλαξη όμως), ο Ρηγίνος συγκαταλέγεται στη χορεία των αγιορειτών μουσικών. Η μαθητική σχέση του με τον Πέτρο Πελοποννήσιο δηλώνεται ευθύς εξαρχής στο αυτόγραφο του, Κουτλουμουσίου 441 (φ. 1α), όπου αναγράφονται τα εξής: «*Παλαιά κατ' ἤχον Κεκραγάρια, ἅτινα ἐξηγήθησαν παρὰ κύρ Πέτρου Λαμπαδαρίου τοῦ ἡμετέρου διδασκάλου πρὸς ὠφέλειαν τῶν φιλομαθῶν*». Ακόμη, σε άλλο σημείο του κώδικα «*Χερουβικά κατ' ἤχον, κύρ Πέτρου Λαμπαδαρίου καί ἡμετέρου διδασκάλου*» (φ. 61α) και «*Ἔτερα Κοινωνικά κύρ Πέτρου Λαμπαδαρίου καί ἡμετέρου διδασκάλου*» (φ. 113α).

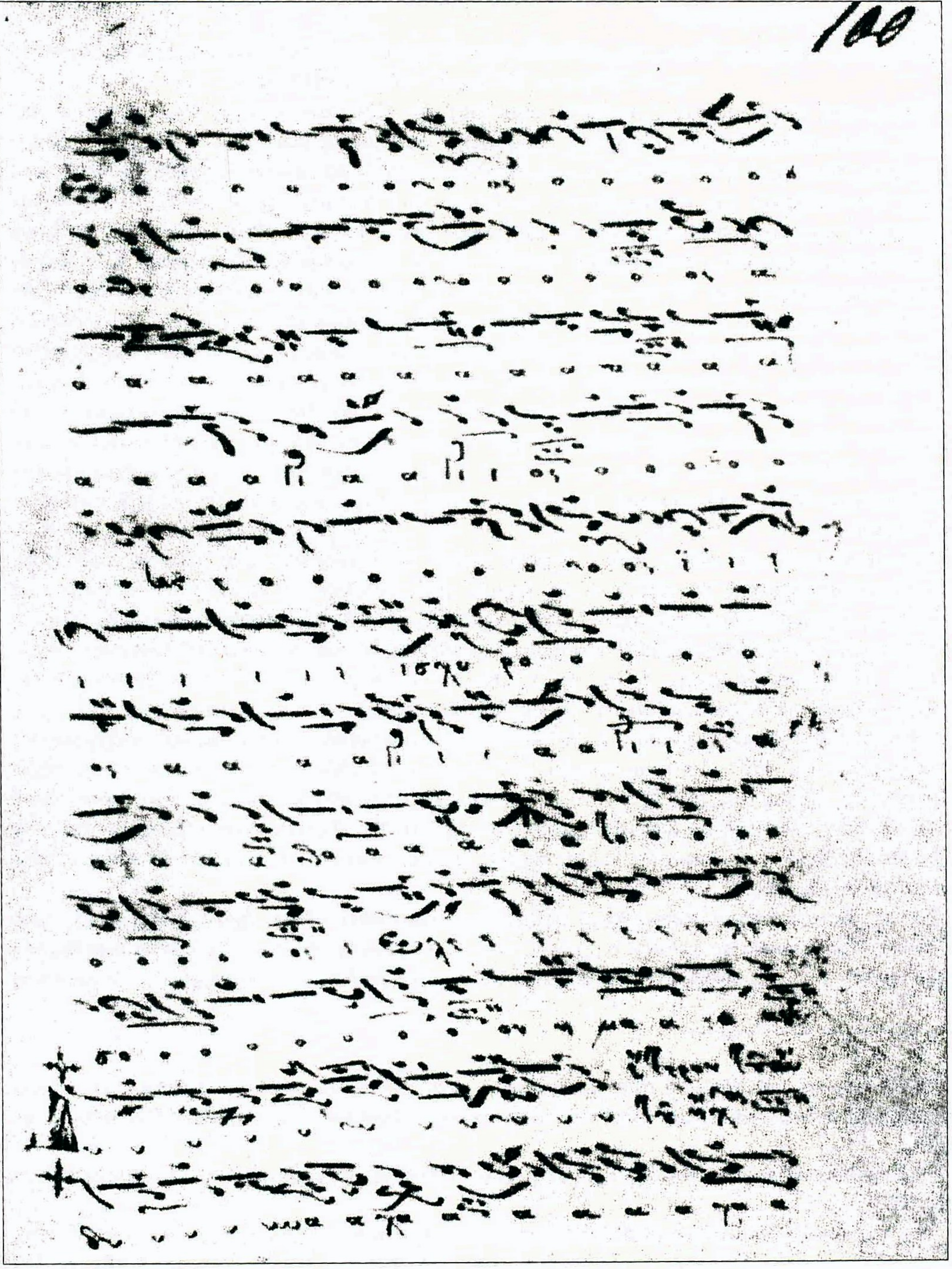
Στο μελοποιητικό έργο του Ρηγίνου, που παραδίδεται στο αυτόγραφο του, συμπεριλαμβάνονται τα εξής: «*Τῶν ἀγίων καί ἐνδόξων Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου, ἤχος δ΄, Τῷ τριτῷ τῆς ἐρωτήσεως (...)*» (φ. 16α)- «*Μάθημα ψαλλόμενον εἰς τὰς ἐορτάς τοῦ ἀγίου ἐνδόξου προφήτου προδρόμου καί βαπτιστοῦ Ἰωάννου, ἤχος πλ. α΄. Τί σέ καλέσωμεν(...)*» (φ. 48α)- «*Κοινωνικόν εἰς ἅπαντας τοὺς ἀγίους, ἤχος βαρὺς, Εἰς μνημόσυνον αἰώνιον (...)*» (φ. 86α και 106β) -«*Εἰς τὰ ἅγια Θεοφάνεια, ἤχος α΄, Ἐπεφάνη ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ (...)*» (φ. 86α)-Κοινωνικόν «*Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος (...)* ἤχος δ΄» (φ. 87β) -Το Χερουβικόν του Μεγάλου Σαββάτου «*Σιγησάτω πᾶσα σὰρξ βροτεία (...)* ἤχος πλ. α΄» (φ. 87α) -«*Εἰς τὴν ἐορτὴν τῶν ἀοιδίμων κτητόρων, ἤχος πρωτόβαρυς, Μακάριοι οὓς ἐξελέξω (...)*» (φ. 107β) -Τέλος, Ασματικόν Τρισάγιον «*Σύνθεσις Ρηγίνου Ζαγοουᾶ (!) ἤχος βαρὺς, Ἅγιος ὁ Θεός (...)*», γραμμένο στο φ. 114β, όμως από άλλο χέρι).

Εκτός των ανωτέρω έργων του, ο Ρηγίνος παραδίδει «*Κατ' ἤχον Χερουβικά, κύρ Πέτρου Πρωτοψάλτου τοῦ Βυζαντέως*» με τη διευκρίνιση «*ἐν ἐκτάσει, ἐσυντομεύθησαν παρ' ἐμοῦ*» (φ. 70β-79α),¹¹ αλλά και ένα «*Δύναμις τοῦ Κορώνη*» επίσης με σημείωση

9. «*Ἐκλογαί τοῦ Ψαλμοῦ σύντομαι, ψαλλόμεναι εἰς τὰς θεομητορικές ἐορτάς εἰς τόπον Πολυελέου, τονισθεῖσαι παρ' ἐμοῦ Ρηγίνου ἐκ κώμης Ζαγοράς, ἤχος δ΄, Λόγον ἀγαθόν...*» (φ. 147α).

10. Αναλυτική περιγραφή του κώδικα, βλ. Γρ. Θ. Στάθης, *Τα χειρόγραφα...*, Γ (Αθήναι 1993) 302-307.

11. Για τον Ρηγίνο και τη συμβολή του στην παράδοση του μέλους του Χερουβικού ύμνου, βλ. και Κ. Χ. Καραγκούνης, *Η Παράδοση και Εξήγηση του μέλους των Χερουβικών της Βυζαντινῆς και Μεταβυζαντινῆς Μελοποιίας*, διδακτορική διατριβή, έκδοση του Ιδρύματος Βυζαντινῆς Μουσικολογίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήναι 2003, 549-550.



Εικ. 3. ΜΟΝΗ ΚΟΥΤΛΟΥΜΟΥΣΙΟΥ, κώδ. 441, φ. 100.
 (Γραφέας ο Ρηγίνος από τη Ζαγορά του Βόλου, μέσα του ΙΗ-α΄ τέταρτο του ΙΘ΄ αι.).

«ὄπερ ἐξηγήθη παρ' ἐμοῦ πρὸς ὠφέλεια τῶν φιλομαθῶν, ἦχος β', Δύναμις, Ἅγιος ὁ Θεός (...).¹² Ἔτσι, ο Ρηγίνος δεν αναδεικνύεται μόνο ένας φιλόπονος γραφέας ή ένας παραγωγικός μελουργός, αλλά φανερώνεται ακόμη ως εξηγητής της παλαιάς σημειογραφίας σε εξηγηματικότερες μορφές της προ της εμφανίσεως της νέας μεθόδου αναλυτικής γραφής των μελών και ως πρόσωπο με ευαισθησία σε λατρευτικής και τελετουργικής φύσεως ζητήματα, παρεμβαίνοντας με τις συντηρήσεις του σε εκτενή μέλη. Δυστυχώς, ο αυτόγραφος κώδικας του Ρηγίνου διασώζεται κολοβός, με συνέπεια να μην είναι γνωστός ο χρόνος συμπληρώσεως του χειρογράφου. Φαίνεται, όμως, ότι ο ζαγοριανός μελουργός ακμάζει κατά την εποχή δράσεως του Πέτρου Βυζαντίου, πρωτοψάλτη της ΜΧΕ, μαθητή επίσης του Πέτρου Πελοποννησίου. Ὡστε, ο Ρηγίνος θα πρέπει να τοποθετηθεί χρονικώς στο διάστημα μεταξύ των μέσων του ΙΗ' αιώνα (αφού ο Πέτρος Πελοποννήσιος, ως γνωστόν, πέθανε το έτος 1778) και του α' τετάρτου του ΙΘ'.

4. Μονή Ξηροποτάμου

Παΐσιος Θετταλομάγνης, μοναχός Ξηροποταμινός (1773-μετά το 1854;)

Ένας ιδιότυπος μουσικός κώδικας της Μονής Ξηροποτάμου, το υπ' αριθμόν 359 χειρόγραφο, αποτελεί την μοναδική αλλά σπουδαιότατη πηγή για τις γνώσεις μας σχετικώς με έναν ακόμη μάγνητα μουσικό, τον Ξηροποταμινό μοναχό Παΐσιο Θετταλομάγνητα, ο οποίος αναφέρεται από τον Γρ. Θ. Στάθη ως γραφέας του ανωτέρω κώδικα Ξηροποτάμου 359.¹³ Από τον καθηγητή Στάθη θα αντλήσουμε, εν συνεχεία, όλες τις πληροφορίες μας για τον Παΐσιο, δεδομένου ότι έχει ασχοληθεί, λεπτομερώς, τόσο με τον ίδιο, όσο και με το μουσικό αυτόγραφο του.¹⁴ Πρωτίστως σημειώνουμε ότι η *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία* μάς πληροφορεί ότι κάποιος Παΐσιος, καταγόμενος από το Προμύρι του Βόλου, υπήρξε Ξηροποταμινός μοναχός ο οποίος αφιερώθηκε στην εφεύρεση και διάδοση ενός αλφαβητικού μουσικού συστήματος.¹⁵

Ο Παΐσιος λοιπόν, σύμφωνα με τον Γρ. Θ. Στάθη (ο οποίος δανείζεται πληροφορίες από τον λόγιο προμυριώτη ιερομόναχο Ματθαίο Βατοπεδινό)¹⁶, είναι ο ίδιος με τον Ξηροποταμινό μοναχό Παΐσιο Δάμτσα Καραδημητρό. Ο Παΐσιος γεννήθηκε στο

12. Φ. 99β. Κατά τον Γρ. Θ. Στάθη, πρόκειται για εξήγηση του «συνειθισμένου» Δύναμις.

13. Αναλυτική περιγραφή του κώδικα και άλλα στοιχεία παραθέτει ο Γρ. Θ. Στάθης, *Τα χειρόγραφα...*, τ. Α, 217-221.

14. Βλ. Γρ. Θ. Στάθης, «Το αλφαβητικό μουσικό σύστημα του Παΐσιου Ξηροποταμινού [κώδικας Ξηροποτάμου 359]», στον τόμο «...Τιμή προς τον διδάσκαλον... Έκφραση αγάπης στο πρόσωπο του καθηγητού Γρηγορίου Θ. Στάθη, αφιέρωμα στα εξηντάχρονα της ηλικίας και στα τριαντάχρονα της επιστημονικής και καλλιτεχνικής προσφοράς του», Αθήναι 2001, 504-511. Η μελέτη πρωτοδημοσιεύθηκε στα ιταλικά: Gregorio Stathis, «I Sistemi Alfabetici di scrittura musicale per scrivere la Musica Bizantina nel periodo 1790- 1850», *Κληρονομιά*, 4/Β (Θεσσαλονίκη 1972) 365-402.

15. Βλ. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*, τ. 19, 400γ (λήμμα του Ν. Α. Χρυσοχοΐδη).

16. Βλ. Ιερομόναχος Ματθαίος Βατοπεδινός, *Η Μονή του Αγίου Σπυρίδωνος στο Προμύριον*, ανέκδοτη μελέτη.

Προμύρι γύρω στα 1773. Το 1807 ανεχώρησε για το Άγιον Όρος μαζί με τους δύο αδελφούς του, Άνθιμο και Ιωάννη, και εγκατεστάθησαν στη Μονή Ξηροποτάμου. Κατά τα έτη 1812-1818 ο Παΐσιος ευρίσκεται στο Βουκουρέστι, χειροτονείται ιερομόναχος και καθίσταται ηγούμενος της Μονής Πλομπουίτσας. Το 1818 μύηθηκε από τον Σκουφά στη Φιλική Εταιρεία. Το 1820 επιστρέφει στο Άγιον Όρος, όπου παραμένει έως το 1822. Τη χρονιά αυτή έφυγε για την πατρίδα του, μετά την ήττα του αγιορειτικού λόχου κοντά στα Βασιλικά. Το 1834 παρίσταται στην ίδρυση της Μονής του Αγίου Σπυρίδωνος του Προμυρίου. Μερικά χρόνια αργότερα εργάστηκε ως διδάσκαλος στα σχολεία του Λαύκου. Μετά το 1854 πρωτοστάτησε στη διάδοση της επανάστασεως στο Πήλιο, αλλά μετά χάνουμε τα ίχνη του. «Τη δεκαετία, λοιπόν, 1840-1850, που παραμένει στο σκοτάδι, είναι πολύ πιθανό ο Παΐσιος να την πέρασε στη μονή της μετανοίας του, του Ξηροποτάμου, και ίσως ακόμη να πέθανε στη Μονή Ξηροποτάμου, και γι' αυτό το χειρόγραφο του (Ξηροποτάμου 359) έμεινε εκεί στον ίδιο τόπο».¹⁷

Για το αλφαβητικό μουσικό σύστημα του Παΐσιου μεταφέρουμε και πάλι απόσπασμα του καθηγητή Γρ. Στάθη: «Το εν λόγω σημειογραφικό σύστημα είναι μία μίξη στοιχείων της νέας μεθόδου και προσωπικών προτάσεων του συγγραφέα. Στο χειρόγραφο το ίδιο δεν περιέχεται καμιά θεωρητική πληροφορία, ούτε καμιά συνοπτική πραγματεία, όπως στις Παπαδικές της Βυζαντινής Μουσικής. Ο δημιουργός του, παρ' όλη την επιθυμία του να διαμορφώσει και διαδώσει μία μέθοδο μουσικής γραφής, διαφορετική και πρωτότυπη, χρησιμοποίησε αφειδώς τα μέσα της νέας μεθόδου. Προϋποτίθεται, πράγματι, βαθιά γνώση της λειτουργίας των διάφορων στοιχείων της νέας μεθόδου



Εικ. 4. ΜΟΝΗ ΞΗΡΟΠΟΤΑΜΟΥ, κώδ. 359, με το αλφαβητικό μουσικό σύστημα του μοναχού Παΐσιου Ξηροποταμινού, από το Προμύρι του Βόλου.

17. Βλ. Γρ. Θ. Στάθης, «Το αλφαβητικό...», ό.π., σ. 510-511.

Ο Ευαγγελινός Σκοπελίτης²⁵ -σπανίως Αγγελινός²⁶- είναι ένας αξιόλογος μελουργός της περιόδου, ο οποίος, συν τοις άλλοις, κατέλειπε και πλούσιο κωδικογραφικό έργο. Στις προσωπικές του δημιουργίες συγκαταλέγονται πέντε *Κοινωνικά* -στους ήχους πρώτο, δεύτερο,²⁷ βαρύ, πλάγιο του τετάρτου (δύο)²⁸- και έξι *Χερουβικά* -στους ήχους πρώτο τετράφωνο,²⁹ πρώτο έσω, δεύτερο, τρίτο, τέταρτο και πλάγιο του τετάρτου- ενώ στα μουσικά του αυτόγραφα περιλαμβάνονται επτά κώδικες, που καλύπτουν την περίοδο 1721-1748: Παλαιότερος εξ αυτών ο Αγίας Αικατερίνης Σινά 1486, του έτους 1721. Ακολουθεί ο Ιβήρων 526, γραμμένος το έτος 1728 (31 Μαρτίου), όπου αποκαλύπτει ιδιοχείρως το όνομα του πατέρα του και την καταγωγή του, δηλώνοντας «*υἱός Παναγιώτου Βαϊνόγλου ἐκ τῆς περιφήμου νήσου Σκοπέλου*». Έπονται δύο τόμοι του *Δοξασταρίου*, οι υπ' αριθμόν 1480 και 1333 κώδικες της Μονής Βατοπεδίου, ολοκληρωμένοι κατά το έτος 1730. Εν συνεχεία, το έτος 1737, γράφει τον Ιβήρων 727. Υπάρχει και ένας αχρονολόγητος της συλλογής Σίμωνος Καρά 22, ενώ το υστερότερο αυτόγραφο του Ευαγγελινού είναι ένα *Στιχηράριον* του Γερμανού μητροπολίτη των Νέων Πατρών με το *Ειρολόγιο* του Μπαλασίου, ιερέα και νομοφύλακα της ΜΧΕ, ο κώδικας Κωνσταμονίτου 84, του έτους 1748 (;).³⁰ Από εδώ συλλέγεται η πληροφορία, ότι ο μελουργός διετέλεσε πρωτοψάλτης της Επισκοπής Σκιάθου και Σκοπέλου (φ. 361β): «*Τό παρόν Στιχηράριον, μετά τοῦ Τριωδίου, έτέρου ἡσσοнос ὄντος τόμου, ἐστί μὲν κτῆμα ἐμοῦ Νεκταρίου ἱερομονάχου Ἀδριανοπολίτου, γέγραπται δέ διά χειρός Εὐαγγελينوῦ Σκοπελίτου καί Πρωτοψάλτου τῆς καθ' αὐτόν ἐπισκοπῆς, διά ἀργυρῶν νομισμάτων τεσσαράκοντα πρὸς τοῖς τέσσαρσι: -Κατά τό αψμη΄ έτος το σωτήριον*».³¹

Βάσει των πολύτιμων πληροφοριών, που μας παρέχουν τα αυτόγρατά του, ο χρόνος ζωής του Ευαγγελινού Βαϊνόγλου, πρέπει να προσδιορισθεί στο διάστημα μεταξύ των αρχών του ΙΗ΄ αιώνα και του γ΄ τετάρτου της αυτής εκατονταετίας. Σημειωτέον ότι το όνομα Ευαγγελινός, ως επίθετο πλέον, απαντά και σήμερα στη νήσο Σκόπελο.

25. Παντελεήμονος 969, περί το 1730-1750, φ. 149β· Ξηροποτάμου 380, έτος 1759, μεταξύ φ. 245α-260β και αλλού· Δοχειαρίου 338, έτος 1767, μεταξύ φ. 269α-272β· Σταυρονικήτα 234, μέσα -β΄ μισό του ΙΗ΄ αι· Γρηγορίου 36 (43), β΄ μισό του ΙΗ΄ αι., φ. 107· Αγίου Παύλου 132, έτος 1774, σ. 669· Ξηροποτάμου 313, έτος 1794, φ. 284β· Ξενοφώντος 153, τέλη ΙΗ΄ αι., μεταξύ φ. 84α-92α· Διονυσίου 571, έτος 1807, φ. 295α.

26. Βλ. Μαν. Κ. Χατζηγιακουμής, *Μουσικά...*, σ. 55, 134.

27. Και τα δυό επεσημάνθησαν στον κώδικα Γρηγορίου 36, β΄ μισό του ΙΗ αι., φ. 107α.

28. Οι μελοποιήσεις στους ήχους βαρύ και πλάγιο του τετάρτου γνώρισαν μεγαλύτερη διάδοση. Ενδεικτικώς αναφέρεται εδώ ο κώδικας Ξηροποτάμου 305, τέλη ΙΗ-αρχές ΙΘ αι., μεταξύ των φ. 230β-232α, αυτόγραφο του μελουργού Δαμασκηνού Αγραφορενδινιώτου, ενώ έργα του Ευαγγελινού Σκοπελίτου ανθολογούν ακόμη οι κωδικογράφοι Δημήτριος Λώτος, Λαυρέντιος Θεσσαλονίκης και οι γραφείς Νικόλαος και Λαυρέντιος ή Ανατόλιος.

29. «*Έτερον, ποίημα κύρ Εὐαγγελينوῦ Σκοπελίτου, ἦχος α΄ τετράφωνος, Οἱ τά Χερουβίμ...*», Δοχειαρίου 363, β΄ του ΙΗ αι., φ. 401β. Βλ. Γρ. Θ. Στάθης, *Τα χειρόγραφα...*, τ. Α, 489.

30. Βλ. Γρ. Θ. Στάθης, *Τα χειρόγραφα...*, τ. Α, 653.

31. Η χρονολογία αφορά την αγοραπωλησία του βιβλίου (;).

Βασίλειος Αποστολίδης (12 Σεπτεμβρίου 1838)

Ο κώδικας Καρακάλλου 223 του α' μισού του ΙΘ' αιώνα, είναι μία χειρόγραφη καταγραφή (στο πρώτο μέρος) του *Μικρού Θεωρητικού* του Χρυσάνθου Μαδυτινού, επισκόπου του Δυρραχίου²¹ και, εν συνεχεία (στο δεύτερο μέρος), του *Αναστασιματαρίου* του Πέτρου Πελοποννησίου, λαμπαδαρίου της ΜΧΕ κατά το γ' τέταρτο του ΙΗ' αιώνα (πέθανε στα 1778). Στην 250ή και τελευταία σελίδα του βιβλίου έχει αναγραφεί το «*Ἀπολυτίκιον τοῦ Ἁγίου ἐνδόξου Νεομάρτυρος Ἀποστόλου τοῦ ἐκ τοῦ Πηλίου Ὁρους, ἐκ κώμης Ἁγίου Λαυρεντίου, ἀθλήσαντος ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ Σουλτάν Σηλίμι. Ἦχος δ'. Ὡς τῶν ἀθλοφόρων συνόμιλον, καὶ τῶν εὐσεβῶν ἀγαλλίαμα, συνελθόντες ἐν πίστει τιμῶντες Ἀπόστολε, εἰρήνην τῇ οἰκουμένην αἰτούμενοι καὶ ταῖς ψυχαῖς ἡμῶν τό μέγα ἔλεος*». Και ακολουθῶς: «*Οὐ πτοῦμαι τὰς ἀπειλάς σου / Ἀσεβέστατε τύραννε! Οὐδέ τόν γλυκύτατόν μου / Ἰησοῦν Χριστόν ἀρνοῦμαι / Ἰσμαηλίτα παράνομε - 1838 / 7βρίου 12. τέκνον -εὐπειθῶς-Β. Ἀποστολίδης*».²² Εκ του σημειώματος αυτού υποθέτουμε ότι ο παρών Βασίλειος Αποστολίδης, αν δεν είναι Πηλιορίτης, έχει στενούς δεσμούς με το Πήλιο και το χωριό Ἅγιο Λαυρέντιο, παραλλήλως δε και με την Μονή Καρακάλλου, όπου εναπόκειται ο εν λόγω κώδικας.

Μητροφάνης Ζαγοριανός εκ κώμης Κοκράβας²³ (Κουκουράβας), ιερομόναχος (1840)

Ένας ακόμη πηλιορίτης ιερομόναχος υπογράφει ως κτήτορας σε κάποιο *Καλοφωνικόν Ειρομολόγιον* του έτους 1823, γραμμένο στη σημειογραφία της νέας μεθόδου. Πρόκειται για τον κώδικα Διονυσίου 660, του οποίου γραφέας μαρτυρείται ο αδήλων λοιπών στοιχείων μουσικοδιδάσκαλος Δημήτριος: «*Εἴληφε πέρας παρά Δημητρίου μουσικοδιδασκάλου, δι' ἐξόδων ἐμοῦ Ἀγαπίου ἱερέως καὶ μαθητοῦ αὐτοῦ αωκγ', Ἰουνίου κς*». Στο εσωτερικό, λοιπόν, του β' εξωφύλλου υπάρχει η σημείωση: «*1840. Καί τότε σύν τοῖς ἄλλοις ὑπάρχει κάμοῦ Μητροφάνους ἱερομονάχου Ζαγοριανοῦ ἐκ κώμης Κοκράβα, ὅποιος τό πάρει ἄς μέ ἐνθυμεῖται εἰς τό κομβοσχοῖνι του καί ἐμέ τόν ἁμαρτωλόν*».²⁴ Ο Μητροφάνης πιθανώς να είναι Διονυσιάτης.

Γ. ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΕΣ ΔΟΣΟΛΗΨΙΕΣ

Ευαγγελινός Βαϊνόγλου Σκοπελίτης (αρχές ΙΗ' αι.-γ' τέταρτο ΙΗ' αι., αυτόγραφα μεταξύ των ετών 1721-1748)

21. Πρόκειται για το έργο, *Εισαγωγή εις το Θεωρητικόν και Πρακτικόν της Εκκλησιαστικής Μουσικής*, συνταχθείσα παρά Χρυσάνθου του εκ Μαδύτων, διδασκάλου του Θεωρητικού της Μουσικής, εν Παρισίοις 1821. Επανέκδοση του έργου πραγματοποίησε η Γκαλερί «Κουλτούρα» (Αθήναι 1977).

22. Βλ. Γρ. Θ. Στάθης, *Τα χειρόγραφα...*, τ. Γ, 431-432.

23. Κοκράβα < Κουκοράβα: συνοικία, σήμερα, της Μακρινίτσας.

24. Αναλυτική περιγραφή του κώδικα, βλ. Γρ. Θ. Στάθης, *Τα χειρόγραφα...*, Β (Αθήναι 1976) 756-757.

Ο λόγος της αναφοράς του Ευαγγελινού στην παρούσα μελέτη είναι επειδή φαίνεται να διατηρεί σχέσεις με το Άγιον Όρος και μάλιστα με την Μονή Ιβήρων. Στον κολοφώνα του κώδικα των Ιβήρων 526 (φ. 256α-256β) διαβάζουμε: «*Εγράφη και έτελειώθη τό παρόν Στιχηράριον διά χειρός κάμοϋ τοϋ εϋτελοϋς τε και άμαθοϋς Ευαγγελινού τοϋ Παναγιώτη Βαϊνόγλου εκ τής περιφήμου νήσου Σκοπέλου, διά δέ συνδρομής και έξόδου του πανοσιωτάτου και λογιωτάτου έν ιεροδιακόνοις κυρίου, κυρίου κύρ Μελετίου, εκ τής σεβασμίας μονής τών Ιβήρων (...)* έν έτει από Άδάμ ζσλς (7236), από δέ Χριστού αψκη (1728), εν μηνί Μαρτίω λά.³²

32. Βλ. Μαν. Κ. Χατζηγιακουμής, *Μουσικά...*, σ. 137.